

КУЦ ГАЛИНА МИХАЙЛІВНА (доктор політичних наук, доцент, професор кафедри політології, соціології та культурології Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди)

ФІЛОСОФСЬКО-РЕЛІГІЙНЕ ПІДҐРУНТЯ ІДЕЇ ПРОГРЕСУ

Ідея прогресу, отримавши свій розвиток у філософії Нового часу, зіграла вагомую роль у становленні соціальних наук. Витоки ідеї прогресу можна виявити ще в християнстві. Вона пов'язана з темпоральними установками європейців, що детерміновані есхатологічною концепцією. Ідея прогресу стала вельми плідною для формування засадничих принципів політичної ідеології лібералізму, якому притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес у поясненні суспільного розвитку. Обґрунтовано, що в епоху Нового часу в суспільно-гуманітарному дискурсі ідею прогресу активно підсилювали ідеї раціоналізму та історицизму.

Ключові слова: прогрес, філософія, християнство, лібералізм, раціоналізм, історицизм.

Куц Г.М. ФИЛОСОФСКО-РЕЛИГИОЗНОЕ ОСНОВАНИЕ ИДЕИ ПРОГРЕССА Идея прогресса, получившая свое развитие в философии Нового времени, сыграла важную роль в становлении социальных наук. Истоки идеи прогресса можно обнаружить еще в христианстве. Она повязана с темпоральными установками европейцев, детерминированными эсхатологической концепцией. Идея прогресса стала весьма плодотворной для формирования основных принципов политической идеологии либерализма, для которого характерна ориентация на прямолинейный прогресс в объяснении общественного развития. Обосновано, что в эпоху Нового времени в общественно-гуманитарном дискурсе идею прогресса активно усиливали идеи рационализма и историзма.

© Куц Г.М.

Ключові слова: прогресс, философия, христианство, либерализм, рационализм, историзм.

Kuts G.M. PHILOSOPHICAL RELIGIOUS GROUNDS OF THE IDEA OF PROGRESS The idea of progress, having obtained its development in the New time philosophy, played a great role in social science becoming. The source of the idea of progress can be found as early as in Christianity. It was connected with temporal attitudes of the Europeans determined with eschatologic ideas. The idea of progress became fruitful to forming of the liberalism political ideology oriented onto a straightforward progress in the explanation of public development. It's demonstrated that in the New time the idea of progress was strengthened with ideas of rationalism and historicism.

Keywords: progress, philosophy, Christianity, liberalism, rationalism, historicism.

Актуальність філософсько-релігійної експлікації ідеї прогресу зумовлена насамперед тим, що ця ідея, отримавши свій розвиток у філософії Нового часу, зіграла вагомую роль у становленні соціальних наук, зокрема, у формуванні ідейно-теоретичного базису політичних ідеологій (Г. Гегель, Дж. Грей, О. Конт, К. Манхейм, К. Маркс, К. Поппер, Ф. А. фон Хайєк, П. Штомпка та ін.).

Мета статті полягає у виявленні пріоритетних акцентів розгляду ідеї прогресу у філософському дискурсі. Завданням статті виступає визначення базових детермінант ідеї прогресу та її впливу на формування домінантних версій суспільного розвитку.

Виникнення ідеї прогресу обумовлене, з одного боку, християнською концепцією часу, а з іншого – християнською ідеєю передбачення. Ставлення до часу в європейській культурі, будучи детермінованим християнською парадигмою темпоральності, виступає своєрідною секуляризацією релігійно оформленого сприйняття есхатологічного часу. Християнська культура – це культура лінійної теорії часу, що призвела до його сприйняття як послідовності минулого, теперішнього та майбутнього, тобто, як ріки плинності часу з його окремими моментами. Як зазначав П. Штомпка, «лінійне бачення часу починається з християнства, з ідеї майбутньої відплати і спасіння, до якого неухильно наближається все людство» [12, с. 75]. Сприйняття часу як лінійної послідовності фактично стало культурним відкриттям християнства. Соціокультурні умови в християнській європейській культурі зумовлювали сприйняття часу людиною як звичайної тривалості, націленої лише на майбутнє. Це було зумовлено есхатологічною концепцією, у контексті якої істинним християнам слід очікувати другого пришествя Ісуса Христа, зв'язуючи всі свої вчинки з біблійними заповідями та проектуючи їх наслідки у віддалене майбуття. Таким чином, ідея «Стріли часу», спрямованої від минулого через теперішнє до майбуття («від початку до кінця») стала своєрідним прототипом ідеї прогресу.

Власне кажучи, джерелом ідеї прогресу стала ще іудейська релігійна традиція, де було експліковано образ пророків, для яких історія видавалася священним, визначеним наперед процесом, що цілком узгоджується із божественним провидінням. Історія людства певним чином «розкривається» у земних подіях, демонструючи поступальний хід до майбутнього «вічного царства» чи раю. Знаки історії піддаються осягненню лише окремим особистостям – пророкам, які здатні їх «прочитувати» та передбачати подальший розвиток подій. Ці ідеї, будучи прийнятими християнською традицією, також сприяли становленню ідеї прогресу як «секуляризованої версії християнської віри в передбачення» [12, с. 46].

Ідея прогресу у політичному дискурсі стала вельми плідною для виникнення лібералізму. Ще К. Манхейм зазначав, що для лібералізму у поясненні суспільного розвитку притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес [5, с. 117]. У цілому, якщо для лібералізму притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес, то для соціалізму – на діалектичний розвиток. Для консерватизму ж характерна недовіра до абстрактних теорій, інстинктивна орієнтація на традиції, цінності.

Слід зазначити, що виникнення політичних ідеологій саме в епоху Нового часу пов'язане з формуванням позитивного ставлення до ідеї змін, причому, цьому сприяла Французька революція. На думку І. Валлерстайна, Французька революція змінює світ-систему, з'являється нова геокультура. Зміщення акцентів у політичному дискурсі на позитивне сприйняття ідеї змін витіснило ідею пріоритетності політичної стабільності на задній план. Саме реакцією на цю ідею стала поява трьох ідеологічних доктрин – консерватизму, лібералізму та соціалізму [1, с. 76–77], кожна з яких дає свою відповідь щодо ідеї «нормальності» змін. Якщо ідеологія консерватизму стала першою (причому негативною) реакцією на цю ідею, то з боку лібералізму та соціалізму спостерігалось позитивне ставлення до змін. Відмінність полягала в розумінні характеру процесу змін. В ідеології лібералізму, яка вийшла на історичну арену другою (після консерватизму) вважається, що змінам має бути притаманний реформаторський характер, вони повинні бути поступовими та раціонально осмисленими. В ідеології соціалізму, навпаки, вважається, що зміни мають бути революційними.

Отже, недовіра до новацій стала однією із засадничих рис консерватизму, тоді як лібералізм і соціалізм позитивно налаштовані на динаміку змін. Разом з тим, стосовно консерватизму слід зазначити, що він не заперечує зміни загалом, просто

консерватор покладається на вищу мудрість чи авторитет, який спостерігатиме за всіма змінами, ретельно упорядковуючи їх.

Втім, між лібералізмом і соціалізмом спостерігається певна відмінність у сприйнятті змін. Ліберала не цікавить швидкість змін чи їхня тривалість, його насамперед цікавить напрямок руху. Цей напрямок має бути прогресивним та раціонально осмисленим, а зміни мають бути поступовими, еволюційними та носити реформаторський характер. Для соціаліста натомість вельми важливим є питання швидкості руху до світлого майбуття, тобто проблема динаміки змін. Зміни мають бути не лише раціонально осмисленими та розпланованими, але й відбуватися якомога швидше. Саме в цьому для ідеології соціалізму полягає пріоритетність революційного способу вирішення суспільних проблем. Найкращою ілюстрацією такого революційного підходу є куплет із пісні соціалістичного Інтернаціоналу, який активно використовувався ідеологічною машиною Радянського Союзу: «Весь мир насилья *мы разрушим до основанья*, а затем – мы наш, мы новый мир построим, кто был никем, тот станет всем». Тобто, мова йде про цілковите знищення всього попереднього, і лише після повної руйнації планується вносити зміни. У цьому полягає відмінність між ліберальним та соціалістичним світосприйняттям. Ліберали ніколи не руйнуватимуть все і остаточно задля того, щоб внести якісь зміни в існуючий порядок речей. Вони поступово змінюватимуть у певному напрямку вже існуючі обставини, не руйнуючи їх.

Із безмежною вірою в прогрес пов'язана насамперед епоха Нового часу, як і з ідеями раціоналізму, всесильності людського розуму, віри в науку тощо. Вважалося, що осягнення реальності піддається математичним законам, вірніше, осмислення різноманітних процесів людського буття можна звести до простих законів, простих пояснень. Необхідно лише відшукати ці єдино вірні прості закони в різних сферах знань. Однією із причин такої впевненості стало оприлюднення теорії Ньютона, в якій єдиним законом описувалися і рух тіл на землі, і рух планет у небі. Пошук простих «формул», які б одночасно описували різні суспільні процеси та були застосовними для аналізу різноманітних суспільних явищ став метою теоретиків суспільних наук.

З одного боку ця ситуація призвела до появи європоцентризму, коли стало вважатися, що лише європейський спосіб життя єдино правильний і найвищий, оскільки втілює вірну «формулу» розвитку. Відповідно, у XIX ст. вважалося, що можна вести мову тільки про одну культуру (одна формула, як у математиці), яка відображає конкретні стадії єдиного духовного процесу. Тобто, різні культури чи суспільства між собою не схожі не тому, що їм притаманні унікальні риси, а тому, що вони знаходяться на різних стадіях суспільного розвитку.

З іншого боку, це призвело до активного введення у суспільно-науковий дискурс ідеї прогресу. Адже філософський зміст теорії Ньютона полягає також у тому, що певним чином культивується переконання стосовно безмежних можливостей людського розуму, зокрема, пов'язаних із передбаченням подій. Це зумовлено тим, що теорія Ньютона озброїла всіх умінням визначати траєкторії руху тіл (не має значення яке тіло рухається: камінь, м'яч, кленовий листок чи щось інше). Відповідно, якщо можна передбачити траєкторію подальшого руху тіла, то можна передбачити і тенденції розвитку соціально-економічних процесів: необхідно лише чітко задати початкові умови. Тобто, стало вважатися, що різноманітні суспільні процеси піддаються раціональному передбаченню. Це стало однією з основоположних ідей теорії прогресу, призвівши до ідеалізації людського розуму, віри у його всесильність. Як зазначав Ст. Тулмін, в епоху Нового часу вважалося, що «незмінний розум панує над незмінною природою відповідно до незмінних принципів» [10, с. 36].

На думку П. Штомпки, під прогресом мається на увазі «спрямований процес, який все ближче неухильно підводить систему або до більш кращого стану, якому віддається більша перевага (чи, іншими словами, до реалізації певних цінностей етичного порядку, таких, приміром, як щастя, свобода, процвітання, справедливість, достоїнство, знання тощо), або до ідеального стану суспільства, описаного в численних соціальних утопіях» [12, с. 26].

Ідея раціоналізму, яка в епоху Нового часу своєрідно підсилювала ідею прогресу, спричинила двояке розуміння можливостей розуму в концептуальному арсеналі суспільних наук. З одного боку, розум вважався знаряддям для подолання природних пристрастей людини. За допомогою розуму можна здійснювати фільтрацію звичаїв чи інституцій, відкидаючи ті з них, які обмежують рух до злагоди та процвітання. Відповідно, призначення розуму полягає насамперед в усуненні бідності та конфліктів (Т. Гоббс, Дж. Локк, А. Сміт та ін.).

З іншого боку, розум вважався запорукою вільного розвитку особистості, умовою самореалізації індивіда, а не лише механізмом усунення матеріальних нестач. Поштовхом для появи цієї ідеї стала філософська концепція Б. Спінози, за яким для людини вельми важливим є вдале поєднання природних пристрастей та вільної раціональної діяльності. Разом з тим, така позиція демонструвала більш різке протиставлення природного та людського, оскільки вважалося, що природа обмежує здатність індивіда до перманентного самовдосконалення. Ці ідеї набули розвитку у філософії І. Канта та Г. Гегеля, для яких набуло важливості раціональне осмислення механізмів втілення свободи в процесі історичного поступу задля досягнення політичних чи моральних цілей. Проте, такі ідеї в їхній радикальній інтерпретації певним чином несли загрозу морального нігілізму, зумовлюючи відмову індивіда від будь-яких зобов'язань як особистого, так і суспільного характеру.

Слід зазначити, що орієнтація на раціональне впорядкування світу поєднує як прихильників ідеології лібералізму, так і adeptів соціалізму. Втім, якщо соціалісти ототожнюють раціональність із плануванням, то для лібералів така позиція є неприйнятною. Раціоналізм ліберального світосприйняття припускає вбудовування в обставини (певний конформізм) та визнання і сприйняття спонтанних утворень (систем цінностей, моралі тощо). Певним чином такі погляди зближують лібералізм з консерватизмом. Але, якщо ліберали виступають за збереження і подальшу адаптацію до змінюваних соціокультурних умов тих спонтанних утворень, які зумовили виживання та успіх певної групи, то консерваторам притаманна ірраціоналістична інтенція (яка межує з містицизмом) на цілковите збереження існуючих систем цінностей чи моральних догм. Соціалізм теж не позбавлений певного містицизму. На думку К. Манхейма, соціалістична теорія – це певний синтез інтуїтивізму та прагнення до крайньої раціоналізації. «Інтуїтивізм знаходить свій вираз у тому, що тут повністю, навіть у тенденції, відкидається проведення точного попереднього розрахунку; раціоналізм – в тому, що кожен хвилину піддається раціоналізації те, що побачене по-новому» [5, с. 110].

Зупинимось окремо на теорії марксизму, ядром якої виступає ідеологія соціалізму. Саме марксизм став проводити раціоналізацію там, де вона видавалась неможливою. Марксизм, як зазначав К. Манхейм, виявляє певну спорідненість із консерватизмом у тому, що не заперечує ірраціональну сферу, але в ірраціональності він виокремлює ті елементи, які можна піддати раціоналізації нового типу. Тобто, «марксистське мислення постає перед нами як раціональне мислення ірраціональної дії. Про правильність цього аналізу свідчить той факт, що марксистські верстви пролетарів, досягнувши успіху, одразу відкидають із теорії діалектичний елемент і починають мислити за допомогою методу лібералізму і демократії, який є генералізуючим та встановлює загальні закони; ті ж із них, хто через своє становище

вимушений чекати революції, зберігають вірність діалектиці (ленінізм)» [5, с. 114–115].

Усі три класичні ідеологічні доктрини – консерватизм, лібералізм та соціалізм – розділяють позицію стосовно того, що в історії існують зв'язки, які піддаються розумінню та осмисленню. Але, якщо ліберали і соціалісти дотримувались точки зору, що такі зв'язки піддаються повній раціоналізації, то консерватори прагнули пізнати історичну цілісність методом споглядання та морфології [5, с. 117].

Паралельно ідею прогресу підсилив принцип історизму, тобто, «уявлення про те, що наше знання речей (культур, текстів, об'єктів, подій) повністю або почасти детермінується їхньою історичністю» [7, с. 174]. Адепти історизму, як зазначав К. Поппер, гадають, що «розважливі політичні кроки можливі тільки в тому разі, якщо вони наперед зумовлені майбутнім ходом історії» [8, с. 35]. На його думку, історичистські ідеї легко висувуються на передній план у часи великих соціальних змін.

Згідно з принципом історизму вважалося, що все розвивається з певною – наперед визначеною – метою, за певним планом (звідси виникає прагнення до конструювання стадій суспільного розвитку). Синтез раціоналізму та історизму подарував безмежну віру в прогрес та впевнення в тому, що розвитку суспільства притаманний лінійний характер. Відповідно, ідея прогресу започаткувала установку на монолінійність суспільного розвитку.

Таким чином, в епоху Нового часу вважалося, що необхідно відшукати вірну «формулу» розвитку суспільства, що призведе до вирішення багатьох проблем. Такі концептуальні «формули» так чи інакше відтворювали ідею прогресу: динаміка розвитку суспільства обов'язково презентувалася у лінійному вигляді (як поступовий рух від однієї стадії до іншої) із обов'язковим означенням вектору руху («від нижчого до вищого», тобто, в контексті тогочасного розуміння ідеї прогресу – «від гіршого до кращого»).

Теоретики з різних галузей суспільних наук, взявши на озброєння ідею прогресу, створювали власні версії суспільного розвитку. Так, для Г. Гегеля базовим принципом всієї його філософської системи стала категорія «абсолютного духу» (абсолютної ідеї). Він вважав, що єдність божественної та людської природи є абсолютним духом [2, с. 216], абсолютною ж істиною є Бог і мета філософії полягає у пізнанні цієї абсолютної істини [2, с. 331]. Сходження абсолютного духу відбувається через певні стадії історичного розвитку: нежива природа – органічний світ – людське суспільство. Ці стадії були сконструйовані Г. Гегелем у лінійній послідовності, що підкорювалася законам логіки та принципам історизму.

К. Маркс запропонував аналізувати розвиток суспільства крізь призму суспільно-економічних формацій, дивлячись «на розвиток економічної суспільної формації як на природно історичний процес» [6, с. 10]. Кожній суспільно-економічній формації притаманний специфічний спосіб виробництва, що виступає основою їхнього розрізнення. Згідно з К. Марксом, у динаміці суспільного розвитку існує п'ять етапів суспільно-економічних формацій, які поступово змінюють один одного: первіснообщинний, рабовласницький, феодальний, капіталістичний, комуністичний.

Власну концептуальну «формулу» суспільного розвитку винайшов основоположник соціології та позитивізму О. Конт, запропонувавши так звані три стадії інтелектуальної еволюції людства: теологічну, метафізичну і позитивну (або наукову) [4].

Втім, усі ці концептуальні «формули», відрізняючись на перший погляд своїми інтерпретаціями, демонстрували у сприйнятті суспільного розвитку концептуальну обмеженість, зумовлену дискурсивними рамками теорії прогресу. Лінійність, логічна

послідовність та спрямованість до кращого майбуття були базовими маркерами такого сприйняття.

У цілому, ідея прогресу, як зазначав П. Штомпка, включає наступні головні компоненти [12, с. 50]: поняття незворотності часу, характер якого лінійний (забезпечує безперервність минулого, теперішнього та майбутнього); спрямованість руху, де жодна стадія не повторюється, кожна ж наступна стадія ближча до кінцевого стану, ніж попередня; кумулятивність процесу, перебіг якого здійснюється або в сторону зростання (крок за кроком), або йому притаманний революційний шлях (через періодичні якісні «стрибки»); суттєва відмінність між типовими (або «необхідними») стадіями, через які проходить означений процес; специфічні «ендогенні» (або внутрішні чи іманентні) причини процесу, який розкриває внутрішні можливості суспільств, проявляючись в якості автодинамічного, тобто, з притаманними йому характеристиками саморуху; визнання природності, необхідності та неминучості означеного процесу, який неможливо ігнорувати чи зупинити; поняття удосконалення, руху вперед та покращення, згідно з якими вважається, що кожна наступна стадія процесу є кращою, ніж попередня.

Втіленням ідеї прогресу став філософський напрямок позитивізму – вчення, за яким наука вважалася найбільш прогресивним видом діяльності, а розум та логіка завершували цю картину, витіснивши на задвірки звичайні людські почуття, емоції та сентименти. Чіткість та логічна послідовність, ясність та зрозумілість всіх життєвих процесів, безмежна віра в прогрес були породженням епохи Нового часу. Вже в середині ХІХ ст. всесильність розуму береться під сумнів, внаслідок чого з'являються різноманітні течії та напрямки у філософії, мистецтві, музиці, літературі тощо. Акценти переносяться на глибинні людські переживання, емоційні устремління, що не вписуються в строгу картину раціональності. Приходило усвідомлення того, що людські дії не завжди логічні та раціонально осмислені, інколи індивід попадає в залежність від випадку, піддається миттєвому настрою, його дії часто спонтанні та невизначені.

У ліберальному дискурсі ХХ ст. відбулося переосмислення підходів стосовно розуміння ідеї прогресу та раціоналізму. У сучасних концепціях лібералізму стало вважатися, що соціальний прогрес не є наслідком «свідомої діяльності, у ході якої розробляється певний проект соціальної перебудови, а потім революційним шляхом у боротьбі класів його реалізують, і суспільство підіймається на новий, вищий ступінь» [9, с. 87]. Динаміці суспільного розвитку, згідно з Ф. А. фон Хайеком, притаманний спонтанний характер. Саме тому формування розширеного порядку людських стосунків має виступати основою соціального прогресу [11, с. 29–34]. Домінантними у цьому процесі мають бути ринкові відносини, але не боротьба за справедливість, як вважалося, приміром, у марксистській концепції.

На думку Дж. Грея, сьогодні проект епохи Просвітництва з його установками на прогрес, монолінійність суспільного розвитку та пріоритетність ідеї раціонального конструювання суспільно-політичного буття відходить у минуле. Рішучого удару основоположним принципам цього проекту завдав «погляд на політичне життя як на реальність, що не піддається раціональному конструюванню» [3, с. 28]. Адже політичному життю притаманні різноспрямовані та однаково обґрунтовані вимоги, що ставить на порядок денний питання постійного узгодження конфліктних інтересів, які інколи несумісні між собою.

Таким чином, витоки ідеї прогресу можна виявити ще в християнстві. Вона пов'язана з темпоральними установками європейців, що детерміновані есхатологічною концепцією. У політичному дискурсі ідея прогресу стала вельми плідною для виникнення лібералізму, якому притаманна орієнтація на прямолінійний прогрес у поясненні суспільного розвитку. У наш час проект епохи

Просвітництва з його установками на прогрес та монолінійність суспільного розвитку певним чином відходить у минуле.

Література

1. Валлерстайн И. После либерализма / Иммануэль Валлерстайн ; [пер. с англ. ; под ред. Б. Ю. Кагарлицкого]. — М. : Едиториал УРСС, 2003. — 256 с.
2. Гегель Г. В. Ф. Философия религии : В двух томах / Георг Вильгельм Фридрих Гегель ; [пер. с нем. П. П. Гайденко и др. ; общ. ред. А. В. Гулыги]. — М. : «Издательство АСТ Мысль», 1977. — Том 2. — 573 с.
3. Грей Дж. Поминки по Просвещению. Политика и культура на закате современности / Джон Грей ; [пер. с англ. ; под общ. ред. Г. В. Каменской]. — М. : Практикс, 2003. — 368 с.
4. Конт О. Дух позитивной философии (Слово о положительном мышлении) / Огюст Конт ; [пер. с франц. И. А. Шапиро ; предисл. М. Ковалевского]. — СПб. : Вестник знания, 1910. — 76, IV с.
5. Манхейм К. Идеология и утопия / Карл Манхейм ; [пер. М. И. Левиной] // Диагноз нашего времени / Карл Манхейм. — М. : Юрист, 1994. — 700 с. — С. 7—276.
6. Маркс К. Капитал. Критика политической экономии. Том первый. Книга 1. Процесс производства капитала / Карл Маркс ; [пер. с нем. ; отв. за вып. Н. А. Смирнова]. — М. : Политиздат, 1988. — XVIII, 891 с.
7. Пітерс Ю. Історизм / Юрген Пітерс // Енциклопедія постмодернізму / [за ред. Ч. Вінквіста та В. Тейлора ; пер. з англ. В. Шовкун]. — К. : Видавництво Соломії Павличко „Основи”, 2003. — 503 с. — С. 174—175.
8. Поппер К. Відкрите суспільство та його вороги : В 2-х т. / Карл Поппер ; [пер. з англ. О. Коваленка]. — К. : Видавництво «Основи», 1994. — Т. 1 : У полоні Платонових чарів. — 444 с.
9. Сазонов М. І. Ліберальна демократія – модель державного устрою країн Заходу / М. І. Сазонов // Порівняльна політика. Основні політичні системи сучасного світу / [за заг. ред. В. Бакірова, М. Сазонова]. — Харків : ХНУ імені В. Н. Каразіна, 2008. — 576 с. — С. 79—117.
10. Тулмин Ст. Человеческое понимание / Стивен Тулмин ; [пер. с англ. З. В. Кагановой]. — М. : Прогресс, 1984. — 328 с.
11. Хайек Ф. А. фон. Пагубная самонадеянность. Ошибки социализма / Фридрих Август фон Хайек ; [пер. с англ. Е. Осиновой]. — М. : Изд-во «Новости» при участии изд-ва «Catallaxu», 1992. — 304 с.
12. Штомпка П. Социология социальных изменений / Петр Штомпка ; [пер. с англ. / под ред. В. А. Ядова]. — М. : Аспект Пресс, 1996. — 415 с.